

Malanchuk A.M. THE LOAN POLICY OF PEASANT LAND-BANK IN UKRAINE AT THE END OF THE 19-TH – AT THE BEGINNING OF THE 20-TH CENTURIES.

The article analyzes the Peasant's Land-Bank activity in Ukraine, the history and directions of Bank's work. The author traces the loan policy at the end of 19-th – at the beginning of the 20-th centuries, its role in the process of formation the credit-bank system of Ukraine. An accent is made that an effective bank system is a guarantee of success and basement of stability of the country. The analysis and the research of the experience and history of this period is very important. These measures served a lesson for the elaboration of socio-political and economic reform strategy for the consolidation and strengthening of Ukrainian sovereignty.

Key words: Peasant Land-Bank, loan policy, credit-bank system, credit, national credit system, national monetary system.

УДК 366.44:664.66(477.7)

О.М. Гордуновський

ВНУТРІШНІ ЦІНИ НА ХЛІБ І ЇХНЯ РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ XIX СТ.

У статті проаналізовано процес регулювання та регіональну специфіку формування цін на хліб у Південній Україні. Розкрито динаміку регіональних цін, котра була тісно пов'язана з географічним поділом праці, економічною інтеграцією національних областей у єдиний народногосподарський організм, злиттям місцевих ринків у загальноукраїнський, а потім підпорядкуванням його загальноімперському. Історико-порівняльний аналіз руху хлібних цін в європейських державах дозволяє простежити процес включення України в міжнародний поділ праці й світовий ринок.

Ключові слова: хліб, ціна, ринок, збіжжя, селянське землеволодіння, товарне виробництво, вартість, податки, ярмарок.

За переконанням відомого російського економіста середини XIX ст. О.Єгунова, «сухе, вузьке на перший погляд питання про ціни на хліб під впливом аналізу стає живим, широким і дуже складним, як саме життя» [1, с. V]. З цим твердженням важко не погодитися, адже вартість збіжжя як у дзеркалі відображувала соціально-економічний розвиток країни: застої, підйоми, спади, кризи, політику влади, потреби ринків і людей, – навіть створювала відповідні загальні настрої в суспільстві, настрої окремих громадян.

Динаміка регіональних цін була тісно пов'язана з географічним поділом праці, економічною інтеграцією національних областей у єдиний народногосподарський організм, злиттям місцевих ринків у загальноукраїнський, а потім підпорядкуванням того всеімперському. Історико-порівняльний аналіз руху хлібних цін в європейських державах дозволяє простежити процес включення України в міжнародний поділ праці й світовий ринок. Ціни на збіжжя є важливим показником продуктивності діяльності безпосередніх виробників і усіх учасників купівлі-продажу, змін у витратах виробництва в землеробстві, динаміки заробітної платні в сільському господарстві, торгових оборотів тощо.

Говорячи про ціни на збіжжя, зазначимо: вони мали декілька категорій. Адже існувала цілком природна різниця між тими, які встановлювалися на місцевому базарі (ярмарку, торгу), куди звозили хліб безпосередні виробники (якщо купець чи посередник, то вже дорожче); на біржі під час прийомки, а потім реалізації; в крамниці або магазині. Ціна також залежала від обсягів партій.

Зрозуміло й те, що в міру пройденого шляху від виробника до споживача відбувалося поступове зростання ціни, бо до грошей, отриманих першим, додавалися витрати на транспортування, збереження та очищення зерна, прибуток реалізатора тощо. Останнім етапом у «першому потоці» товарного хліба на внутрішньому споживчому ринку ставала роздрібна купівля-продаж, отже, встановлювалася й роздрібна ціна. На зовнішньому ринку останньою ланкою, як правило, була біржа (торгова фірма чи «дом»), коли визначалася біржова ціна в портах або інших осередках.

На території Південної України «рух» хліба проходив досить складно. З одного боку, маса безпосередніх виробників сама купувала хліб у перекупників (для власного харчування чи

на годівлю худоби), з іншого боку, найзаможніші серед них, а також поміщики продавали його купцям (посередникам). Унаслідок цього частина збіжжя потрапляла в райони споживання з місцевостей, де його вирощували за оптовою ціною, а інша – від тамтешніх виробників за заготівельною ціною, яка, як правило, збігалася з оптовою ціною хліба, що привозився. В результаті оптові ціни в споживчих районах і там, де його виробляли, часто-густо збігалися.

Згідно з даними по всій території європейської частини Російської імперії, які навів у своїй монографії Б.Миронов, можна виділити декілька періодів у коливанні цін на хліб:

1761 – 1810 рр. – зростання; 1811 – 1830 рр. – зниження;
1831 – 1880 рр. – зростання; 1881 – 1900 рр. – зниження;
1901 – 1914 рр. – зростання [2, с. 45].

Отже, коливання цін мало цілком «революційний» характер і яскраво виражену циклічну природу. Причому, протягом 1761 – 1810 рр. вони зросли порівняно з середніми показниками 1731 – 1760 рр. більше ніж удвічі – на 110%, а порівняно з 1707 – 1730 рр. – майже втричі, на 190%. У 1811 – 1830 рр. ціни знизилися на 18%, коли їх порівняти з початком XIX ст. Протягом же 1831 – 1880 рр. вони знову зросли на 46%. Цікаво й те, що в період світової аграрної кризи (1881 – 1900 рр.) вартість хліба практично не змінилася.

Важливо зазначити окремо про коливання середніх цін на пшеницю на території європейської частини імперії. До кінця XVIII ст. домінуючою культурою в попиті слід вважати жито. На початку XIX ст. пшениця коштувала вже дорожче «сірих» хлібів приблизно вдвічі, в 1810–1880 рр. – у 1,5 рази, а на початку XX ст. – всього на 30%. На її вартість впливав той фактор, що пшеничний хліб рідше вживався основною масою населення (особливо збіднілим селянством), а тому ціни на нього порівняно з витратами на виробництво були досить високими. Крім того, пшениця з кінця XVIII ст. серед збіжжя перетворилася на головну експортну культуру, внаслідок чого користувалася підвищеним попитом на внутрішньому та зовнішньому ринках.

З 80-х років XIX ст. помітно зріс попит на ячмінь, і ця культура до початку Першої світової війни стає ледь не домінуючою на ринках імперії.

Факторів, що впливали на кардинальну еволюцію вартості хліба, було декілька. *По-перше*, для XVIII ст. чітко проявлялася така закономірність: чим далі на Північ і західніше знаходився певний регіон, тим більше виявлявся приріст цін. Таке явище насамперед пояснювалося виходом Росії до Балтійського моря, а звідти на європейський ринок у результаті перемоги в Північній війні 1700–1721 рр. Імперія здобула (побудувала) великі міста-порти: Ригу, Ревель, Петербург. До того ж додавалася участь біломорських портів. При цьому Прибалтика, де спостерігався найнижчий приріст цін, ще до приєднання до Російської імперії органічно мала торгові виходи на Західну Європу, узгоджений з її ринками індекс вартості хліба. Зрозуміло, що «райони», з яких вивозили збіжжя, повинні були мати менші ціни на нього, ніж ті місцевості, куди воно ввозилося.

По-друге, протягом XIX – початку XX ст. ціни формувалися в процесі бурхливого розвитку торгівлі внаслідок приєднання Північного Причорномор'я та Приазов'я та інтенсивного формування цілісної системи залізниць (особливо після реформи 1861 р.). Зміна шляхів у напрямку на території південних губерній зумовила те, що збут зернових тут поступово почав перевищувати 50% їх загальної реалізації в імперії. Так ціни на експорт у портах Чорного моря в першій третині XIX ст. у 2,3 рази були нижчими, ніж у портах Балтики, на середину століття – вони поступово «вирівнюються», а в 80-х роках стають майже тотожними. Причому, в міру здешевлення фрахту в чорноморських портах і поставок, експортні ціни все більше «зближались» зі східноєвропейськими. А в південноукраїнських губерніях, які виробляли хліб і продавали його за кордон, «внутрішні» ціни «тяглися» до експортних, тобто західноєвропейських.

По-третє, принципове значення мали, так би мовити, встановлені «початкові» ціни. «Дешевше» збіжжя Полтавської, Чернігівської, Волинської, Подільської та Київської губерній у кінці XVIII ст., як менш віддалених від чорноморських портів, мали найвищі показники приросту цін. Водночас, на території віддаленого й «дорогого» Центрально-Чорноземного регіону Росії приріст цін виявився меншим, бо підвищена вартість доставки хліба до портів і більш високі ціни наприкінці XVIII ст. скорочували можливості їх підвищення. «Відставання» цін у «Степовому» й Південно-Східному районах порівняно з Південно-Західним і «Українським» районами зумовлено, з одного боку, більш значним початковим рівнем хлібних

цін, з іншого боку, – внаслідок наближеності до портів зменшення вартості транспортування до них протягом XIX ст. вплинуло на приморські області менше, ніж віддалені.

Цікаво, що на середину XIX ст. на Півдні імперії ринки жита та пшениці «збіглися», з огляду на ціни на ці види сільськогосподарської культури. Хоча ще до того ринок пшениці, який вже, очевидно, склався на початку століття, мав великі переваги й певною мірою обмежував товаризацію жита. Унаслідок цього ринок останнього сформувався саме на середину століття. Їхні ареали в основному збігалися, бо головними постачальниками обох видів зерна були Подільська, Волинська, Київська, Харківська та Бессарабська губернії [3, с. 8]. Причому, протягом 30-50-х років Дніпровська система спромоглася збільшити доставку збіжжя у 8 разів [4, с. 476].

Характерним є те, що протягом XIX ст. просторова структуризація цін на збіжжя, відповідно реагуючи на зміни в експорті, кон'юнктурі, демографічній ситуації, умовах збуту та транспортуванні, а також поглиблення спеціалізації сільськогосподарського виробництва, виявляла неабияку рухливість і гнучкість.

Мала потреба і відсутність достатньої кількості суден призвели до того, що в грудні 1847 р. в Одесі, незважаючи на вкрай низькі ціни, відбулося затоварення хліба понад 500 тис. четвертей [4, с. 237].

У кінці червня 1848 р. в Одесі пуд «херсонської» пшениці в магазинах продавали за 12–14 крб., а «польської» з возів – за 17-20 крб., тобто чітко позначалися на ціні відстань доставки і місце продажу [4, с. 239].

Нівелювання цін на збіжжя між окремими містами, районами та губерніями відбувалося в тісному зв'язку з станом шляхів і розвитком системи сполучень, і зменшенням вартості транспортування. Скажімо, для першої половини XIX ст. здешевлення перевезення хліба наставало переважно завдяки прокладанню нових і поліпшенню старих гужових і водних шляхів, бо будівництво залізниць не мало ще значного господарського значення [5 с. 180].

У зазначений період ступінь різниці регіональних цін визначався відповідно до законів цінотворення при товарному виробництві в основному витратами на перевезення збіжжя з місць його продукування до місць реалізації, бо інші накладні затрати слід вважати порівняно незначними. Напередодні технічного перевороту в транспорті (приблизно середина століття) доставка хліба із чорноземних губерній до найближче розташованих портів або осередків реалізації у середньому подвоювала його вартість, що змушувало безпосереднього виробника, як вважали сучасники, «половину свого товару употребить на путевые издержки» [6 с. VI; 7, с. 4; 8, с. 246–247].

Вирівнювання цін між окремими районами Південної України, завдячуючи будівництву залізниць, відбувалося за рахунок «підтягування» низьких регіональних цін до більш високих, а останніх – до експортно-світових. У результаті зростали можливості мобілізації хліба для купівлі-продажу за кордон, і, головне, все це знижувало прибутковість, а отже, вигідність зернового виробництва. Правда, не останню роль при цьому відіграла вмільа й продумана (чи навпаки) тарифна політика уряду. Надання привілеїв «периферійним» районам з низькими цінами передбачало розширення внутрішнього споживання та притримання товарного збіжжя в країні [9, с. 77 – 95, 246 – 255]. Хоча, як зазначив сучасник: «... В Одессе можно только предполагать, а не располагать в делах торговых...» [10, с. 342]. Ціни на хліб на ринку міста «стрибали» так непередбачувано, що їх часом важко було зіставляти із середніми загальнодержавними, навіть регіональними. Скажімо, на початку 1849 р. тут лише на пшеницю ціни піднялися на 3 крб. асигнаціями за чверть. А 26 серпня вони встановилися так (за чверть асигнаціями): *пшениця озима* 1-го гатунку – від 20 до 22 крб.; 2-го гатунку – від 18 до 18,5 крб.; 3-го гатунку – від 16,5 до 18 крб.; *«арнаутка»* 3-х сортів – 18 – 20,5 крб.; *жито* – 11 – 12 крб.; *ячмінь* – 10 – 11 крб.; *овес* – 12 – 13 крб. А вже 19 вересня того ж року вони помітно змінилися в бік підвищення: *пшениця озима* 1-го гатунку – 22 – 23, 65 крб.; 2-го гатунку – 21 – 22 крб.; 3-го гатунку – 18 – 21 крб.; *«арнаутка»* 1-го гатунку – 21 – 22 крб.; 2 і 3-го гатунку – 17-20,5 крб.; *жито* – 12 – 14 крб.; *ячмінь* – 11 – 13 крб.; *овес* – 10,5 – 12 крб.

Отже, менше ніж за місяць вартість збіжжя зросла так, що додатково, навіть у межах господарства однієї родини поміщиків, можна було отримати тисячі карбованців чистого прибутку [10, с. 320, 329, 344].

І раптом через рік стався «обвал» цін. Управляючий маєтку Г.Нечаєва А.Зеньковський так зазначив з цього приводу і навів яскраві дані (21 вересня 1851 р.): «Дела относительно торговли здесь в совершенном упадке. Доказательством тому послужат выставленные цены,

ниже поименованным сельским продуктам, по последним покупкам, а именно: пшеница озима я за четверть 1-й сорт – от 4 р. 85 к. до 5 р. сереб[ром]; 2-й сорт – от 4 р. 28 к. до 4 р. 50 к. сереб., 3-й сорт – от 3 р. 50 к. до 4 р. сереб.; арнаутка 1-й сорт – от 4 р. до 4 р. 28 к., 2-й сорт – от 3 р. 50 к. до 3 р. 85 к., 3-й сорт – от 3 р. 30 к. до 3 р. 42 к. сереб. Первые два сорта разумеются польские. Рожь – от 2 р. 50 к. до 2 р. 85 к.; ячмень – от 2 р. до 2 р. 50 к.; овес – от 2 р. до 2 р. 28 к. [10, с. 357-358]. Однією з причин «незавидной торговли» слід вважати відсутність попиту за кордоном, а отже, й іноземних суден у порту. Лише 17 з них знаходилися в ремонті [10, с. 356].

За підрахунками Б.Миронова, хлібні ціни в межах південноукраїнських регіонів з 1707 по 1914 рр. зросли в 10,3 рази, як в цілому по імперії, зокрема, на овес і ячмінь – в 12,3, жито та гречку – в 11,4 пшеницю – в 6,3 рази. Самими високими вони виявилися в 1871 – 1880 рр. – 1207% від початкового рівня. Потім, унаслідок аграрної кризи, ціни знизилися до становища в 40-х роках XIX ст.

Південна Україна, як Прибалтика та Західна Росія, найвідчутніше постраждала від негараздів у 1881 – 1895 рр., а тому найменше змогла використати тоді здешевлення транспортування збіжжя, щоб протидіяти занепаду та падінню цін. Тут домінувала тенденція зростання вартості, незважаючи на деяке зниження в окремі роки. Лише в період аграрної кризи ціни зрівнялися із показниками початку XVIII ст. [10, с. 92, 93].

При висвітленні згаданого аспекту звертаємо увагу на своєрідний зв'язок цін на збіжжя з веденням війн на території імперії, деякі з яких безпосередньо стосувалися Півдня України. На перший погляд, бойові дії й потреби армії мали б їх однозначно підвищувати. Так, принаймні, вимагала «логіка життя». Насправді ж не все складалося так однозначно. Більш впливовим чинником коливання цін виявлялася не сама війна, а ті фактори, що її супроводжували: збитки в зернових через постраждалі лани, недостатність робочої сили тощо. Періоди особливо інтенсивних війн, як правило, збігалися із зростанням їхньої вартості: в 1805, 1828 – 1830 рр. Апогей цього явища припав на Кримську компанію. Мирний час переважно не вирізнявся підвищенням цін, навпаки, вони знижувалися [11, с. 10 – 14].

Очевидно, це можна пояснити кількома причинами, крім названих: по-перше, на внутрішніх ринках у ході війни гроші знецінювалися, отже, зростала їх маса за рахунок мідних і паперових еквівалентів; по-друге, той самий товар (у даному випадку збіжжя) вимагав оплати більшою кількістю грошей порівняно з мирним часом; по-третє, ускладнювався вихід на загальноєвропейські країни (з одночасним зростанням потреби в коштах).

Домінування впливу врожаю над іншими чинниками в циклічних і нерегулярних коливаннях цін свідчить, що *вартість хліба значною мірою залежала від примх природи та раптових змін погоди*.

Стихійні негаразди 1848 і 1849 рр. вивели з ладу господарства багатьох поміщиків на дуже тривалий термін. А деякі з них потребували повного відновлення. Звичайно, все це не могло не впливати на зернові ринки та коливання цін. Негода владно втручалася і в сам процес виробництва зерна.

Одним із кардинальних питань у названому аспекті є таке: чи впливала, власне, система кріпосного права на цінотворення? Однозначну позитивну відповідь на нього давала більшість дослідників: у дореволюційній історіографії це, зокрема, О.Заблоцький, М.Анненський, у радянській – Ф.Ястребов, І.Гуржій, М.Лещенко та ін. Конкретно перший з названих спробував визначити причини коливання цін на хліб у Росії ще в 1847 р. і як одну з них виділив кріпацтво [12, с. 20-23]. Водночас, розглянувши фактори їх формування до 1861 р. і після, простежується основна закономірність: вони в ці різні періоди підпорядковувалися одним і тим же економічним законам, а саме, законам товарного виробництва та товарного обігу, котрі проникли в народне господарство України задовго до скасування кріпосного права. Щоправда, багато соціально-економічних змін (розвиток транспорту, занепад чумацтва, урбанізація, випередження попиту на збіжжя порівняно із пропозицією тощо) були безпосередньо зумовлені реформами початку 60-х років.

Головним же компонентом складання вартості зернових була різниця між цінами на них у найближчому пункті реалізації та витратами на транспортування до нього (з конкретного поселення повіту, губернії). Далі вона підпадала під дію місцевих факторів у губернії (регіоні) – врожаю, співвідношення попиту та пропозиції, кон'юнктури тощо, які вносили свої відповідні корективи у процес цінотворення. Інколи вони ставали дуже істотними. Зрозуміло, що деякі чинники на місцях могли бути певний час основними при визначенні вартості збіжжя, наприклад, стихійні лиха.

Цікавим є питання про роль співвідношення цін у місцях вивозу хліба та витратами на його виробництво. Логічно припустити, що останні мали б бути завжди нижчими, бо інакше порушувався б закон економічної доцільності, прибутку. Хоча реалії життя свідчать і про інше. Так навіть у 1881 – 1895 рр., коли місцеві ціни вкрай знизилися, в середньому в 46 губерніях європейської частини імперії реалізація щорічного врожаю забезпечувала 1,5 % прибутку на земельний капітал, при цьому в 19 губерніях витрати виробництва не виправдалися [13, с. 231-235]. В інші ж роки прибутковість зернового виробництва досягала досить високих показників як у першій, так і другій половині XIX ст. [14, с. 196 – 214].

Зниження різниці між експортною ціною та витратами виробництва на місцевому рівні спричиняло скорочення, а то й припинення доставок хліба в пункти реалізації (наприклад, порти). Одночасно зростало його внутрішнє споживання. Місцева вартість збіжжя певний час могла бути вище різниці експортних цін і витрат на транспортування. Однак якщо економічні негаразди тривали порівняно довго, як це сталося в 10-20-х роках або 80-90-х роках, а споживання не могло використати весь надлишковий продукт, тоді під тиском потреби в грошах селяни (наприклад, для сплати ренти) та поміщики (щоб хліб не зіпсувався, вкладання коштів у подальший розвиток господарства, використання на власні потреби тощо) продавали зерно нижче витрат на його виробництво [15, с. 163; 16, с.5 – 7; 8 – 9]. Унаслідок цього місцеві ціни знижувалися до того рівня, поки не відновлювалося їхнє попереднє співвідношення з експортними цінами. Саме останні робили можливим повернення витрат на виробництво та отримання прибутків, неабияк впливали на цінову ситуацію на місцях. Підвищення попиту на експорт однозначно «провокувало» населення навіть віддалених районів Південної України долучатися до цього процесу, а їх зниження, навпаки, спонукало до відсторонення від нього.

Отже, в «класичному» розумінні ціни на хліб встановлювалися приблизно так: вартість на місцях виробництва + витрати на транспортування + прибутки реалізатора (продавця).

Унаслідок зростання цін на збіжжя в масштабах усієї імперії спостерігалися розподіл праці та спеціалізація сільськогосподарських районів, які, у свою чергу, підпорядковувалися загальноєвропейським процесам [17; 18, с. 346 – 366]. Вигідність же такої торгівлі полягала в тому, що не потребувала значних капіталовкладень і перебудови в аграрному секторі. Вона навіть порівняно слабо змінювала вікові традиції народного господарства. А певна нерівномірність «розкладання» цін та їхня еволюція на сільську та промислову продукцію, переважно на користь першої, стала додатковим стимулом саме для активізації аграрної політики та економіки краю.

У пореформений період особливо помітне зростання вартості зернових при значному попиті на внутрішніх і зовнішніх ринках неабияк стимулювало розвиток товарного виробництва, правда, на кріпосній основі. А зрушення безпосередньо в фільварково-панщинній системі господарства призвели до широкого залучення в процес «традиційно консервативно» налаштованого стану дворян. З метою якомога більше отримати прибутків, вони розбудовували й технічно переоснащували власні господарства, сприяли посиленню колонізаційного руху, своїми капіталами, поряд з купцями, пожвавлювали буржуазні відносини, а отже, руйнували підвалини кріпосного права, до якого нестримно прагнули в попередні історичні періоди.

Важливим є питання, так би мовити, *конкуренції цін на хліб у селах і містах* в даному контексті. У розрізі більшої ролі в галузі промисловості, культури, адміністративно-політичного значення з останніми до певної міри зрозуміло. А ось торгіві функції міста й села нерідко викликали суперечності, породжували суперництво городян, з одного боку, селян, поміщиків і козаків-землеробів, з іншого боку. Хоча без деяких застережень і важко погодитися з твердженням окремих науковців про те, ніби останні частіше виявлялися удачливішими за перших і що торгова мережа на селі розвивалася більш швидкими темпами, ніж у місті [19, с. 62 – 63]. *По-перше*, не зовсім зрозумілі критерії таких оцінок. *По-друге*, часто село багато в чому «працювало» на місто, підпорядковувалося його потребам, а не навпаки. *По-третє*, конкретні приклади щодо південноукраїнських регіонів, наведені нами вище, аж ніяк не підтверджують це положення. *По-четверте*, мережа навіть «сільських» шляхів, а з другої половини XIX ст. – залізниць, «виходила» й «замикалася» здебільшого саме на містах (чи містах-портах), а не на селах або містечках. З огляду на це викликає відповідні заперечення й думка, висловлена свого часу О.Барановичем стосовно Правобережжя другої половини XVIII ст, мовляв, товарний обіг розвивався не між селом і містом, а кріпосним маєтком і закордоном [20, с. 593]. Хоча й не можна не погодитися з тим фактом, що «мобілізація» сільськогосподарської продукції на внутрішніх ринках і її збут на зовнішніх нерідко

здійснювалися поза містами, причому безпосередньо поміщиками, їхніми прикажчиками, кріпосними чи найнятими селянами або чумаками. Зрозуміло, левова частина прибутків опинялася в руках дворянства, отже, йшла не на місто загалом, а на їх особисті потреби й маєтки (імпортні товари, предмети розкоші тощо).

Зростання цін на сільськогосподарську продукцію, яке значно випереджало показники в промисловості, а також загальне відставання зарплати від збільшення вартості товарів у обох галузях негативно позначалися на життєвому рівні основної маси городян [21, с. 52,56]. А тому в південних містах України велика група населення (переважно міщани та селяни, які тут мешкали) продовжувала займатися сільським господарством на городах, присадибних ділянках тощо. Навіть утримували велику худобу й ниви. Через це міста продовжували зберігати деякі середньовічні риси в економіці й побуті людей.

Водночас, як констатували Особлива нарада про потреби сільськогосподарської промисловості та узагальнені праці комітетів по 49 губерніях імперії на початку ХХ ст., «вирішення питань виробництва тих чи інших продуктів і поліпшення цього виробництва перебуває насамперед у владі ринку. До вимог ринку, до його голосу виробник дуже чутливий. Як тільки виникає вигідний попит на якийсь продукт, виробник відразу набуває необхідні знання, знаходяться капітали та підприємці... Підвищення цін на хліб є найкращим засобом заохочення модернізації техніки землеробського промислу» [22, с. 2].

І дійсно, коли в першій третині ХІХ ст. ціни на збіжжя різко знизилися, а попит на нього за кордоном упав, то на Півдні України почався активний розвиток інших, більш прибуткових галузей сільського господарства – тонкорунного вівчарства, виноградарства та шовківництва, – на відміну від Полтавської й Чернігівської губерній, де новий поштовх отримали буряківництво і тютюнництво. Схожі тенденції спостерігалися під час аграрної кризи 80-90-х років, тільки з тією різницею, що посіви зернових почали витісняти технічні (льон, конопля), олійні та інші культури (наприклад, картопля) [23, с. 360; 24, с. 67, 68, 259, 260, 292].

Отже, ціни на хліб через внутрішні й зовнішні ринки проявляли себе як важливі фактори регулятора сільського господарства протягом усього ХІХ ст.

Підвищення цін у цілому сприяло розвитку сільського господарства, зокрема землеробства, окрім років неврожаїв і стихійних лих. Можна навіть простежити деяку закономірність: їх зниження негативно позначалося на господарствах, особливо «товарних». Окрім того, ціни впливали на всю економіку країни. Від прибутків з продажу зерна залежала наявність грошей у державній скарбниці.

Отже, на кінець ХІХ ст. в основному завершився процес формування ринку зерна (як у цілому й аграрного!) на великих просторах європейської частини Російської імперії, який підпорядкував усі регіони дії єдиного закону вартості. Це сталося в результаті соціального розшарування й поглиблення майнової нерівності безпосередніх виробників – землеробів, коли під впливом масової товаризації остаточно впала остання надія натурального господарства – виробництво жита. Без цих важливих факторів не існувало б єдиного аграрного ринку. Ось такий підсумок історичної місії дрібнотоварного виробництва в сільському господарстві. Перетворення збіжжя в товар, який вже підлягав суспільному обліку на національному (тим паче – загальнодержавному) ринку, є яскравим і переконливим показником високого рівня розподілу праці й відповідної спеціалізації. При цьому продукти землеробства поступово стали, в певному розумінні, звичайно, «загальним товарним еквівалентом».

Проте згадані вище процеси та явища ще зовсім не свідчили про призупинення розвитку єдиного хлібного ринку. Навіть наприкінці ХІХ ст. зіставлення загальноросійських і регіональних факторів, які впливали на механізм коливання і структуру цін, доводить це. Крім того, продовжувала існувати мережа селянських ярмарків, торгів, базарів і «обласних» ринків, котрі зберігали в собі ще далеко не вичерпані потенційні можливості.

Значне нівелювання «внутрішніх» цін було чітко пов'язане зі стрімкими темпами розгортання промислового будівництва, залізничного транспортування, парового судноплавства, а також прискореним обігом капіталів і зменшенням маси «працюючих» коштів у купців стосовно до промисловців. У свою чергу, воно свідчило про кінець панування в країні торгового капіталу й становлення якісно нових відносин на теренах хлібного ринку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Егунов А.Н. О ценах на хлеб в России и их значении в сфере отечественной промышленности. – М., 1855. – Вып. 1.

2. Миронов Б.Н. Хлебные цены в России за два столетия (XVIII – XIX вв.). – Ленинград, 1985.
3. Труды «ВЭО». – М. – Т. 46.
4. Ковальченко И.Д. О товарности земледелия России в первой половине XIX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1963 г. – Вильнюс, 1964.
5. Соловьева А.М. Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX в. – М., 1975.
6. Аленыцын В.Д. Опыт расчета стоимости пшеницы, ржи, овса и ячменя в производстве и в отношении пользования сбором // Временник Центрального статистического комитета, 1889.
7. Шелехов Д. О настоящем положении сельского хозяйства в России и причинах прошлогодних неурожаев. – СПб., 1842.
8. Пузанов М. О земледелии и скотоводстве в России: Наблюдения и исследования. – СПб., 1862.
9. Китанина Т.М. Хлебная торговля России в 1875-1914 гг.: Очерки правительственной политики.
10. Джерела з історії Південної України. – Т. 3.
11. Кондратьев Н.Д., Опарин Д.И. Большие циклы конъюнктуры. – М., 1928.
12. Заболоцкий А. Причины колебания цен в России // Отечественные записки. – 1847. – Т. 52. – Отд. IV.
13. Анненский Н.Ф. Стоимость производства хлеба в частновладельческих хозяйствах // Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. – СПб., 1897. – Т. 1.
14. Карпович У. Хозяйственные опыты тридцатилетней практики. – СПб., 1837. – С. 190, 199; Козлов Х. Расчет издержек на обработку земли под посев разных хлебов // Сельское хозяйство, 1860. – № 1. Смесь; Струмилин С.Г. Очерки экономической истории России и СССР. – М., 1966.
15. Горлов И. Обзорение экономической статистики России. – СПб., 1849.
16. Дурасов Ф. Мысли о поддержании средних цен на хлеб. – СПб., 1845. – С. 5 – 7; О торге хлебом во внутренних губерниях России // Отечественные записки, 1840. – № 1. – Отд. IV. – С. 8 – 9.
17. Berend I., Rånki G. The European periphery and industrialization 1780-1914. – Cambridge, 1982. – 180 p.
18. Дьяков В.А., Миллер И.С., Фрейдзон В.И. Общие закономерности и специфика социального развития стран Центральной и Юго-Восточной Европы // Социальная структура общества в XIX в.: Страны Центральной и Юго-Восточной Европы – М., 1982.
19. Миронов Б.Н. Внутренний рынок России во второй половине XVIII – первой половине XIX в. – Ленинград, 1981.
20. Очерки истории СССР: Период феодализма. Россия во второй половине XVIII в. – М., 1956.
21. Струмилин С.Г. Очерки экономической истории России и СССР.
22. Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России: Сбыт /Сост. Н.Н.Белелюбский. – СПб., 1904.
23. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. 2.
24. Вильсон И. Объяснения к «Хозяйственно-статистическому атласу Европейской России»: 4-е изд. – СПб., 1869.

Гордуновский О.Н. ВНУТРЕННИЕ ЦЕНЫ НА ХЛЕБ И ИХ РЕГИОНАЛЬНАЯ СПЕЦИФИКА В ЮЖНОЙ УКРАИНЕ XIX В.

В статье проанализирован процесс регулирования и региональная специфика формирования цен на хлеб в Южной Украине. Раскрыта динамика региональных цен, тесно связанная с географической и экономической интеграцией национальных областей в единый народнохозяйственный организм, слиянием местных рынков в единый украинский, а потом подчинение его общеимперскому. Историко-сравнительный анализ изменения хлебных цен в европейских государствах позволяет проследить процесс включения Украины в международное разделение труда и мировой рынок.

Ключевые слова: хлеб, цена, рынок, зерновые, крестьянское землевладение, товарное производство, стоимость, налоги, ярмарка.

Gordunovsky O.M. DOMESTIC PRICES OF BREAD AND THEIR REGIONAL SPECIFICITY IN THE SOUTH UKRAINE XIX CENTURY

The article analyzes the process of regulation and regional specificity of formation of prices for bread in south Ukraine. Reveals the dynamics of regional prices, which was closely associated with the geographic and economic integration of regions into a single national economic body, merging local markets in general, and the subordination of the empire. Historical-comparative analysis of the movement of grain prices in European countries can trace the process of Ukraine into the international division of labor and the global market.

Key words: Price, bread, south Ukraine, fair trade, taxes, cost.